

Százötven éves az akadémiai helyesírás

Írásbeliségünk történetének egy szerény, de hatásában annál jelentősebb eseményét köszönti az idén a jubiláris emlékezés. Százötven esztendővel ezelőtt, 1832 márciusában látott napvilágot a Széchenyi alapította Magyar Tudós Társaság füzetkéje, a *Magyar Helyesírás és szóragasztás főbb szabályai*. Ez a Vörösmarty Mihály és Toldy (akkor még Schedel) Ferenc szerkesztésében készült első akadémiai kiadvány – noha címlapjának tanúsága szerint a Társaság „különös használatára” szánták – rövidesen az Akadémián kívüli írásgyakorlatra is számottevően hatott. Elvei az újabb és újabb kiadások révén a társadalomnak egyre szélesebb köreibben váltak ismertté és normatív jellegűvé. Az első akadémiai szabályzat így megindítója lett annak a hosszabb folyamatnak, amelynek elvi harcaiban létrejött az *egységes nemzeti helyesírás*.

Hogy az 1832. évi szabályzat szerepét és jelentőségét világosan lássuk, ha csak vázlatosan is, szólnunk kell a társadalom írásgyakorlatának korabeli állapotáról.

Újkori írásbeliségünk rendkívül változatos, nemegyszer szinte áttekinthetetlenül zavaros helyesírási arculatában hosszú ideig a reformáció és ellenreformáció vallási harcainak társadalmi ellentétei tükröződnek. A 18. század harmadik negyedéig az írók és a nyomdák a *maguk felekezetének ortográfiai elveivel igazodva* írtak, illetőleg nyomtattak. Mind a protestáns, mind a katolikus helyesírás egy-egy jelentős személyiség – a protestáns Heltai Gáspár, a katolikus Káldi György – írásgyakorlatának alapján fejlődött. A kétféle felekezeti helyesírás különbségének érzékeltetésére ízelítőül a *c*, a *cs* és a *zs* hang jelölésében mutatkozó eltérés kínálkozik. Az említett beszédhangok írásbeli jeleként a protestáns helyesírás a *tz*, a *cz* (vagy *ts*) és az *s* (vagy *s'*), a katolikus a *cz*, a *cs* és a *z'* betűformával élt. Abban viszont megegyeztek mindkét helyesírás hívei, hogy a szótó utolsó mássalhangzójának és a *j*-vel kezdődő ragnak a találkozásokor az ún. fonetikus elvet érvényesítették – vagyis *köttyük*, *bánnya* alakot írtak a mai *kötjük*, *bánja* helyett –, legalábbis a 17. század közepéig, amely időponttól kezdve a protestáns írók gyakorlatában Geleji Katona István tanítása nyomán egyre inkább a *kötjük*, *bánja* formában testet öltő, ún. szóelemző elv jutott uralomra.

Ismeretes, hogy a 18. század utolsó negyedében a felvilágosodás előretörésének következményeként jelentősen háttérbe szorult az egyházak szerepe a szellemi életben. Ennek jelei a helyesírás alakulásában is megmutakoztak. Bár korábban is számos példája volt a kétféle helyesírás keveredésének, annak, hogy a protestáns író a katolikus helyesírás némely jellemzőjét alkalmazta írásában, és megfordítva, a rendszer-egyházak sokféle változatban végbemenő jelensége azonban a mondott időszakban vált egyre tipikusabbá. A szóalakok írásbeli rögzítésében mutatkozó bizonytalanságot egyelőre csak növelte a *lítja*-féle írásmódot követelő Révai Miklósnak és a *láltya*-féle alakok helyessége mellett síkraszálló Verseygy Ferencnek a íróvilág érdeklődésétől kísért, szenvedélyes vitája, amelyet a helyesírás-történet „jottista-ipszilonista háború” néven tart számon.

A felekezeti helyesírások között természetesen nemcsak különbségek voltak, hanem egyezések is, mégpedig éppen az alapvető kérdésekben, az írásnak olyan elveiben és jelenségeiben, amelyeknek egy része még a kódexirodalom örökségeként maradt az utókorra. Megegyezik a protestáns és a katolikus helyesírás például abban, hogy a magánhangzók betűi mindkettőben kizárólag egyjegyűek, *s* vagy mellékjeltelenek (*o*, *u*), vagy mellékjelesek (*ö*, *ü*), a hosszú időtartamot pedig vagy a mellékjelezés mutatja (*ó*, *ú*), vagy a mellékjel megváltoztatása (*ő*, *ű*), a mássalhangzók betűi viszont egy- vagy kétjegyűek (*b*, *k*, ill. *cz*, *cs*) és – az *'s* és a *z'* kivételével – mellékjel nélküliek, a hosszú időtartam jelölésére pedig nem a mellékjelezés, hanem a betűjegyek szaporítása szolgál (*bb*, ill. *ssz* vagy *ssz*). Nem kevésbé fontos az az egyezés, amely már nem az egyes hangok, hanem a hangkapcsolatok írásmódjában mutatkozik, *s* – a *t*, *d*, *n*, *l* + *f* hang találkozását kivéve – a szóelemző elv érvényesülését jelenti (*fogta*, *kétség*, nem pedig *fokta*, *kéccség*).

Vázlatos helyzetképünk alapján is nyilvánvaló lehet, hogy amikor az első akadémiai szabályzat szerkesztői az írásgyakorlat egységesítésére törekedtek, bőségesen válogathattak az írásproblémák különféle megoldásmódjai között. Feladatuknak ezért *nem is új eljárások előírását, hanem a meglevők közül a legcélszerűbbnek látszó kiválasztását* és kodifikálását tekintették. Nem foglaltak állást a helyesírás valamennyi kérdésében, hanem csupán azokra terjedt ki figyelmük, amelyekben – megítélésük szerint – leg-sürgetőbbnek látszott az egység létrehozása.

Mindenekelőtt 38 betűben rögzítették a magyar ábécét. Ebből a betűsorból hiányzik még a *dz* és a *dzs*, a mai *c* pedig *cz* formájú, és a felsorolásban követi a *cs*-t. Az ábécé utolsó betűje – Révai Miklós írásmódjának követésével – a *zs* alakot vette föl. A mássalhangzók hosszú időtartamának jelölésére a szabályzat a betűkettőzést írja elő (pontosabban: tartja érvényben). A kétjegyűek csonkított kettőzését azonban csak a tőszavakban tekintik szabályszerűnek (*asszony*), a *tő* és a toldalék határán a teljes kettőzést írja elő (*veszsen*). A közsavak hangjelölésétől eltérő írásmódot rendel el – példák említése nélkül – az ősi családnevek (a „nemzetiségi nevek”) esetében, ezek ti. „megtartják régi írásmódjokat”.

Foglalkozik a szabályzat az idegen szavakkal és a nem latin betűs írású népek tulajdonneveinek írásmódjával is. Az idegen szavak területén különbséget tesz a meghonosodottak (az „életnyelv”-be átmentek) és a szűkebb körben használt, műszoói jellegűek között, s az előbbieket magyarosan, az utóbbiakat idegenesen íratja. Ugyancsak a kiejtést tükröző magyaros írásformákat kívánja meg a fentebb említett tulajdonnevek esetében is.

Helyesírásunk egységének alakulása szempontjából rendkívül nagy jelentősége volt annak, hogy a szabályzat szerkesztői Révai tanítását és Kazinczy írói gyakorlatát követve, a jottista álláspontot fogadták el, és általában a *szóelemző írás elvét* tették magukévá. Az ide tartozó eseteket nem sorolják ugyan fel, csupán a *cs, gy, ly, ny, ty* betűvel kapcsolatban jegyzik meg, hogy ezek csak „törzökszavak”-ban használhatók, a „ragasztott szavak”-ban *ts, dj, lj, nj, tj* kapcsolattal kell jelölni hangjukat, de a szabályzat egész szövegében a szóelemzés elvét érvényesítik, valahányszor toldalékos vagy összetett szót közölnek. Hasonlóképpen szilárd alapját vetik meg a jövőbeni írásgyakorlatnak a szavak elválasztásakor figyelembe veendő előírásokkal (*ha-lom, he-lyes, víz-sza, mi-e-ink*), valamint a mondatot, a tulajdonnevet és a megszólítást kezdő nagybetűre vonatkozó szabállyal.

Feltűnő, hogy az írásjelek közül csak kettőről történik említés az első szabályzatban. Az egyik a hiányjel (’), melynek funkciója a kihagyott betűre vagy ragra utalás (*’s, a’ ház’ ura*), a másik a kötőjel, melynek használata kötelező az *-e* kérdőszócska előtt (*hallo-d-e*), de fakultatív az összetétel tagjai között (*öröm-dal* vagy *örömdal*). A többi írásjel a „köz divat” szerint használandó.

Ha ezek után összevetjük első szabályzatunk előírásait a maiakkal, nem nehéz észrevennünk, hogy helyesírásunk az eltelt másfél évszázad alatt nem maradt változatlan. Az írásproblémák egy részét ma másképp oldjuk meg, mint 1832-ben vagy akár 1932-ben. Számos régi szabály elavult, helyükbe sok új született. De azt is megállapíthatjuk, hogy mai írásrendszerünk legtöbb részletében – s a legfontosabbakban különösen – az 1832. évi szabályzatnak és korai utódainak gyökeréről sarjadt. Ezeknek elveit érvényesítette és fejlesztette tovább, illetőleg ezekkel harmóniában alakította ki újabb és újabb reguláit valamennyi utánuk következő szabályozó és nyelvfejlődés teremtette újabb és újabb jelenségek írásának normalizálásában. Azok az elvek, amelyek egy tudós testület szűkebb gyakorlatából fokozatosan kiterjedtek a nemzet egész írásbeliségére, s amelyeket a szabályzatok a változások mögött változatlanul őriztek meg, nemcsak napjainkig teremtették meg írásrendszerünk szilárdságát, hanem a jövőbeni fejlődés útját is kijelölik.

Dr. Szemere Gyula

Vámbéry Ármin három keleti utazása

Ez évben ünnepeljük a kiemelkedő magyar orientalista, Vámbéry Ármin születésének százötvenedik évfordulóját.

1832. március 19-én született a Pozsony közelében levő Szentgyörgyön. Gyermekezeit Dunaszerdahelyen, szegénység és nélkülözések közepette töltötte. Gyermekeparalizist kapott, de nagy akaraterevével megtanult béküléssel járni. Mindössze hat gimnáziumot végzett, kitarító szorgalommal, autodidakta módon képezte magát. 1849-ben Pozsonyból Pestre költözött. Házitanítószkodott, alkalmi munkákat vállalt. Életének e szakaszában ismerekedett meg a török nyelvel, majd a perzsa és arab nyelvek alapjaival is.

1857-ben indult első keleti útjára. Három évet töltött Konstantinápolyban és ez az időszak meghatározta élete későbbi alakulását. Bejáratos lett magas politikai körökbe, megismerkedett Lord Canning brit követével, aki Közép-Ázsiára irányította figyelmét. Ekkor kezdett a csagatáj-török nyelvel és a közép-ázsiai török nyelvjárásokkal foglalkozni. 1858-ban látott napvilágot német-török zsebszótára, mely Konstantinápolyban az első német nyelven nyomtatott könyv volt. Ebben az időben jelentek meg a csagatáj-török és a magyar nyelvek összehasonlításáról, valamint a török népnyelvről írott tanulmányai. Nagy érdeme, hogy elsőként hívta fel a Magyar Tudományos Akadémia figyelmét a negyvennyolcas magyar honvédből konstantinápolyi antikváriussá lett Szilágyi Dániel kéziratgyűjteményére. Ebből az anyagból dolgozta fel Pecsei történetírásából a mohácsi csatáról szóló részeket, és felhívta a figyelmet egy Tarikh-i Ungürüz (Magyarország története) című magyarból vagy latinból törökre fordított, feltehetően átszerkesztett magyar ösgestára.

1861-ben visszatért Pestre. Második keleti útjához elnyerte a Magyar Tudományos Akadémia és Eötvös József támogatását. Valószínű azonban, hogy akkor már nem annyira a magyar őshaza Közép-Ázsiában való fellelésének álma vezette, inkább a hagyományos keleti társadalmi, politikai berendezés és a gyarmatosítás, modernizáció összeütközésének tanulmányozása. Ekkor folyt ugyanis a Brit Birodalom és a cári Oroszország „nagy játszámja” a közép-ázsiai térségben. Az angol-indiai gyarmatbirodalom az Indus völgyéig, északon pedig a Pamir vonulatáig nyomult előre, és 1857-től nyílt gyarmatosító politikát követett. Az Amu-Darjától északra önálló khánságok voltak találhatóak, Khiva, Bokhara, Szamarkand és a pamíri sávban Kokand, az Amu-Darjától délre pedig az egyre szorongatottabb tütközőállam, Afganisztán. Perzsia az angol és az orosz befolyás között ingadozott, a Quadszar sahok igyekeztek jó kapcsolatot tartani hatalmas északi szomszédjukkal, ugyanakkor brit kereskedőknek is adtak koncessziókat és akkoriban épült ki területükön a Bagdad–Delhi távírvonal.

Vámbéryt erősen foglalkoztatta, hogy a térség letelepedettjei és nomádjai, iranizált kultúrájú üzbeg oázisállamai, népei és nemzetiségei, uralkodói milyen tényleges gazdasági, politikai és szellemi erőt képviselnek, milyen viszonyrendszert alakítottak ki egymással és várhatóan hogyan reagálnak majd a nagyhatalmak érdeküközésére.

Korábbi konstantinápolyi tartózkodása alatt szerzett magas kapcsolatai hozzásegítették ahhoz, hogy a szultán fermánjával (menlevél) Resid efendiként kezdjen küldetéséhez. Trapezunt, Erzurum, Urumia és Tebriz érintésével jutott el Teheránba, majd Perzsia bebarangolása után a közép-ázsiai szent helyekhez zarándokló derviskaravánhoz csatlakozott. A Kaspi-tenger délpártja, majd Górgen és Nebit-dag érintésével jutott el a khivai, bokharai és a szamarkandi khánságok területére olyan útvonalon, melyet nem járt végig előtte európai ember. Visszafelé Kerkinél lépett az Amu-Darja déli partjára. Maimana üzbeg khánság érintésével jutott el az átmenetileg önálló fejedelemségként létező Heratban, ahol akkor Jaqub khán uralkodott. Közép-ázsiai útja során nemcsak a közép-ázsiai török és perzsa nyelvjárásokat tanulmányozta, hanem a térség társadalmi-gazdasági viszonyait, a hagyományos politikai rendszerből a modern politikai rendszerbe való áttérés várható ellentmondásait is. Mindezt izgalmasan, érdekesen írta le. Igen érdekes az afganisztáni Herat-környék tarka etnikai viszonyainak leírása, ahol a türkmének, tadzsikok, beludzsok mellett elsőként tudósított a Dzsemsidi ajmakokról és a Ghortól nyugatra települt hazarákról. 1864 januárjában Meshed érintésével tért vissza Teheránba. Onnan útja Konstantinápolyon át Pestre, majd Londonba vezetett.

Útja politikai tanulságaként azt vonta le, hogy a cári és a brit érdekek a közeli jövőben nyílt konfrontációhoz vezetnek a térségben. Utolsóként nyílt alkalma tanulmányozni az eredeti közép-ázsiai állapotokat, mert az orosz csapatok már 1865-ben megszállták a kokandi khánság területét. 1869-ben pedig befejeződött Transoxania annektdlása.

Tehetségét sok területen kamatoztatta, polihisztor volt. Útikönyvei, melyek először Londonban jelentek meg, számos országban nagy sikert arattak. Nyelvészeti munkái közül a Lipcsében megjelent csagatáj nyelvtana, az ujjur nyelvemlékekről szóló tanulmánya és a Kutadgu Bilig első kiadása emelkedik ki. Az ugor-török nyelvrokonság háborújában a magyar nép és nyelv török eredete mellett foglalt állást. Ezt legstisztabban az 1882-ben megjelent Magyarok eredete c. művében fejtette ki. Mindezt sok támadás érte. Folklorkutató tevékenységének eredményeit a Seibani-náme üzbeg hőseposz kiadása, a Jusuf és Ahmed üzbeg eposz ismertetése, valamint a Táríkh-i Bukhara (Bukhara története) című a szájhagyomány által is megőrzött, ugyanakkor kéziratokban is rögzített történeti forrásmű feldolgozása fémjelzi. Néprajzi, történeti, politikai publikisztikai tevékenysége igen széles körű volt.

1866-ban Pesten egyetemi előadó lett, két évvel később egyetemi tanár, 1870-től pedig az orientalisztikai tanszék első vezetője a pesti egyetemen. 1876-ban választotta a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjává.

Harmadik – nem publikált – keleti útja 1878-ban Afganisztánban vezetett. Ugyanez évben a gandamaki béke brit csatlós állapotba akarta kényszeríteni – az immár teljesen a cári Oroszország és a brit-indiai gyarmatbirodalom közé beszorított – Afganisztánt. Ebben az évben kezdődött a második angol–afgán gyarmati háború is. 1884-ben angol–orosz egyezmény ismerte el az Amu-Darját mint orosz–afgán határt. Az orosz csapatok ugyanakkor megszállták Merv városát. A Murghab folyó közelében fekvő Pandzsdeh helységnél 1885-ben farkasszemet néztek egymással a két birodalom csapatai. Ekkor látott napvilágot Vámbéry legismertebb politikai pamfletje. Az eljövendő küzdelem Indiáért címmel, mely a közép-ázsiai

térségben, Afganisztán ütközőállam területén folyó cári és brit nagyhatalmi versengésről szólt. A hagyományos keleti intézményrendszer modern intézményrendszerre való átalakulása és ennek konfliktusa foglalkoztatta az Oszmán-Török Birodalom és Perzsia jövőjének aspektusából, de ezen túlmenően általános érvénnyel is.

Vámbéryt mindezek ellenére, elsősorban turkológusként, valamint a magyarság őstörténetével foglalkozó nyelvészként tartja számon a hazai közvélemény. Valójában abban a tudományágban alkotott maradandót, melyet napjainkban politikai néprajznak, szociálintropológiának neveznek. Nemcsak a török népekről, hanem a közép-ázsiai térség valamennyi népéről gazdagította új ismeretekkel a tudományt, az orientalisztika széles körű művelőjeként.

Az első világháború kitörésének évében, 1914-ben halt meg. A Nagy Októberi Szocialista Forradalmat és az azt követő társadalmi-gazdasági átalakulást Keleten már nem érthette meg. Azóta a szovjethatalom gyökeresen megváltoztatta a hajdani közép-ázsiai nomádok és a portyáiktól rettegő oázislakók életkörülményeit. E térség népei tudják, hogy Vámbéry nemcsak nyelvüket és kultúrájukat kutatta, hanem társadalmi felemelkedésükért is sokat tett. A Türkmen és Üzbeg SZSZK-ban kegyelettel őrzik emlékét, a taskenti múzeumban Vámbéry-szoba található. Az Afgán Tudományos Akadémia is tisztelettel adózik munkásságának. A dervisruhás tudós alakja köré Keleten legendákat szőtt a néphagyomány.

A magyar és a nemzetközi orientalisztika kiemelkedő személyiségének emléke tovább él nemcsak a könyvek lapjain, de nemzetközi kapcsolataink gyakorlatában is.

Dr. Katona Magda

Plugor Sándor: Szár-hegyi élet